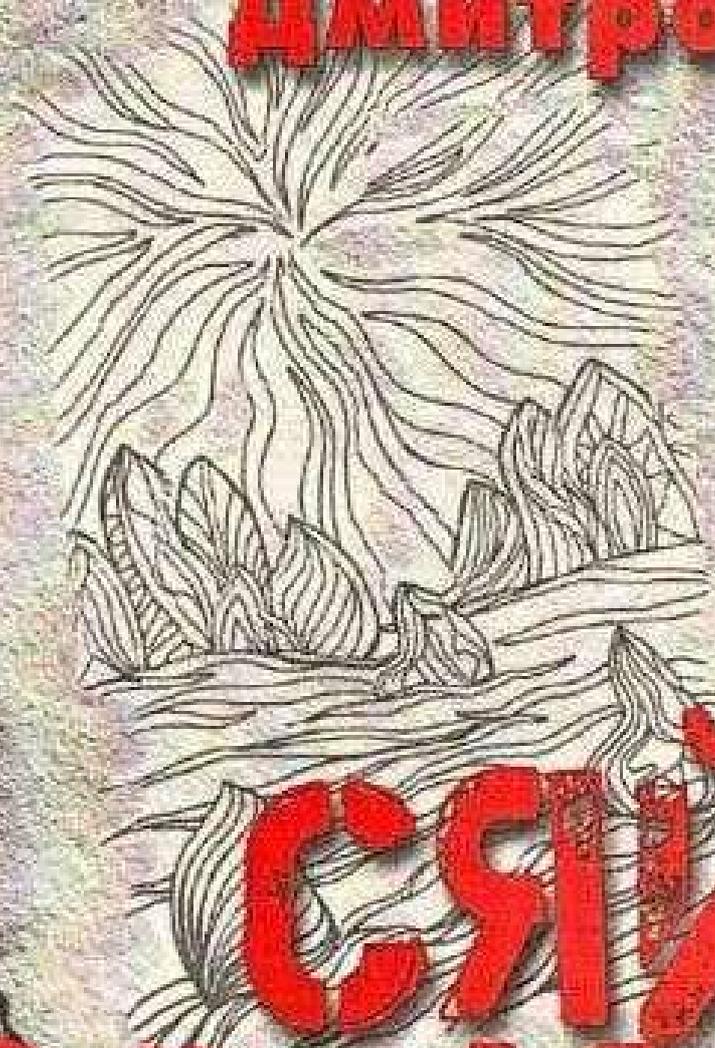

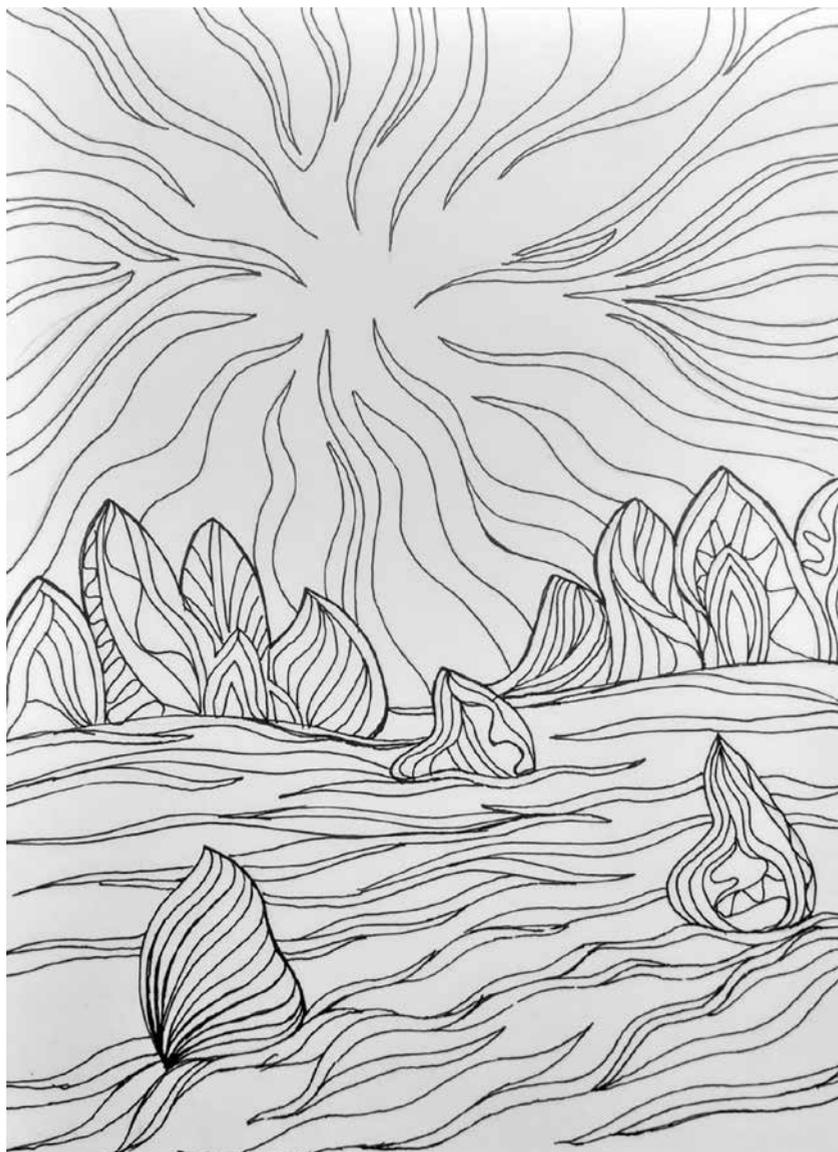
Дмитро Синиця

Сяйво
Воркути

Дмитро Синиця

СЯЙВО ВОРКУТИ

Дмитро Синиця

СЯЙВО ВОРКУТИ

повість

Київ 2023
САМІТ-КНИГА

Синиця Д.

Сяйво Воркути / Дмитро Синиця : повість. — Київ: САМІТ-КНИГА, 2023. — 272 с. іл.

ISBN 978–966-...

У повісті «Сяйво Воркути», йдеться про події у воркутинському таборі-каторзі — режимний чрезвычайний лагерь — спеціально обладнаний табір примусового ув'язнення, де масового утримували громадяни відповідних категорій за часів радянського союзу.

Герой повісті — Мітя Соловій та його побратими, які носили прізвиська — Бука, Сократ, Тихий та «Казала мені мама» (Ваня Василець) жили у страшні буремні роки Другої світової війни та післявоєнний період. Обставини виру життя, для того, щоб вижити, змушувало їх бути рабами радянської системи, проходити випробування на міцність та стійкість характеру й волі. І у таких умовах вони зберегли моральні якості та відчуття власної гідності.

Життєві кроки Міті та його побратимів вимірювалися їхнім сумлінням. Крім того, ще й гаслом: «Роби, що потрібно, і буде так, як має бути».

Повість стане у нагоді читачеві, який бажає зазирнути в минуле та в безмежній глибині, віднайти той «моток ниток» життя власного роду, щоб усвідомлено відповісти самому собі: заради чого я живу.

Рекомендовано читачам старшого шкільного віку, студентам, вчителям загальноосвітніх закладів, викладачам вишів та широкому колу читачів зацікавлених історією української нації.

ISBN 978–966-...

ВОРКУТА — ОСТРІВ ЛЮДСЬКОЇ НЕВОЛІ І НЕЛЮДСЬКОЇ КАТОРГИ НА АРХІПЕЛАЗІ ГУЛАГ

*Павло Гай-Нижник,
доктор історичних наук*

Нинішні покоління, у переважній своїй більшості, не знають, що у середині ХХ ст. існувала каторжна примусова праця у вже неіснуючій державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік. Що у цій російсько-комуністичній Імперії зла та Тюрмі народів як відлагоджений механізм діяла людинобивча система винищення — маховик репресій, жертвами якої стали мільйони українців, а до страт, ув'язнень та каторги люди засуджувалися, як правило, через релігійні, світоглядні чи політичні погляди та навіть за любов до свого народу, його звичаїв та мови тощо. Ба більше, чи не усі інакомислячі у цій тоталітарній системі диктатури Комуністичної партії Радянського Союзу, в державі, що була побудована за принципом велетенського концентраційного табору невільників, засуджувалися саме за політичними статтями Кримінального кодексу...

Система виправно-трудова (офіційна назва у 1920-х роках — концентраційних) таборів у СРСР, керувала якою спецслужба ВЧК — ОГПУ — КГБ через особливий підрозділ — ГУЛАГ (Главное управление исправительно-трудо-вых лагерей, трудовых поселений и мест заключения), існувала в Радянсь-кому Союзі протягом 1934–1956 рр. Тоді Постановою ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р. для політичних супротивників російсько-комуністичного режиму було створено особливі місця ув'язнення («політизолятори»). На той час управлінський апарат ГУЛАГу налічував понад 300 осіб, його началь-ником було призначено М. Бермана, який перед тим очолював структуру, що передувала ГУЛАГу, — Головне управління виправно-трудова таборів ОДПУ, реорганізоване у зв'язку з утворенням НКВС СРСР. Пізніше, 27 жовт-ня 1934 р., за новою спільною постановою ЦВК і РНК СРСР до ГУЛАГу було передано виправно-трудова установи Наркомату юстиції (будинки ув'яз-нення, ізолятори, виправно-трудова колонії, бюро примусових робіт тощо). Загалом кремлівським режимом на ГУЛАГ покладалися страшні репресив-ні завдання, зокрема: ізоляція «ненадійних елементів»; використання (екс-плуатація) в'язнів яко дешевої робочої сили; відкриття нових табірних ком-плексів; фізичне знищення певних категорій в'язнів тощо.

У роки великого терору та масових розстрілів, стрімко збільшилася й смертність серед засуджених у ГУЛАГу. Зросла й кількість ув'язнених. Так, якщо на 1 липня 1937 р. у таборах перебувало 788 тис. осіб, то у квітні 1938 р. — вже понад 2 мільйони людей. У зв'язку з такою динамікою в рам-ках системи було започатковано ще п'ять нових виправно-трудова таборів, а згодом ще тринадцять спеціальних лісозаготівельних таборів. Створю-валися й спеціалізовані управління ГУЛАГу (Дальбуд, Гідробуд та ін.), які використовували безоплатну працю численних в'язнів. Саме ними було завершено будівництво на кістках і крові новітніх рабів таких масштабних об'єктів загальносоюзного значення як Дніпрогес, Біломорсько-Балтійсь-кий канал, Комсомольськ-на-Амурі та ін. Крім того, починаючи від 1940-х років, у СРСР вигадали «унікальний» спосіб примусової експлуатації інте-лектуальної думки вчених. Так, ГУЛАГ фактично монополізував здійснення наукових досліджень для військових потреб шляхом створення так званих «шарашок» — закритих науково-дослідних установ де працювали ув'язнені.

На початку 1941 р. у підпорядкуванні ГУЛАГу перебувало майже 70 ви-правно-трудова таборів (ВТТ), в яких містилося 1 млн 500 тис. 524 ув'яз-нених (на 1 січня 1941 р.). Основна частина ВТТ розміщлася у периферій-них регіонах країни. На Європейській Півночі Росії у цей час функціонували 30 ВТТ, в яких сумарно утримувалося майже 553 тис. ув'язнених, що станови-ло 36,9% до спискового таборових ув'язнених ГУЛАГу. При цьому в Карело-Фінській РСР дислокувалися 6 таборів із сумарною чисельністю ув'язнених

97 тис. 655 осіб, у Комі АРСР — 5 таборів (176 тис. 202 осіб), в Архангельській області — 7 (118 тис. 159 осіб), у Вологодській області — 5 (16 тис. 219 осіб), у Мурманській області — 7 (144 тис. 467 осіб) відповідно. Одним із «старожилів» радянської табірної системи, що проіснував до 1960 року, був Воркутинський виправно-трудоий табір (Воркутлаг, Воркутбуд), який було утворено у травні 1938 р. в результаті поділу Ухтопечорського ВТТ на чотири самостійні табори.

Загалом через радянські табори і колонії від 1929 по 1953 рр. пройшли 18 млн людей, а разом з військовополоненими, «спецпоселенцями», засланнями — 28,7 мільйона осіб-в'язнів ГУЛАГу. Станом на початок 1950-х років українці складали п'яту частину в'язнів ГУЛАГу (в таборах їх налічувалося 362,6 тис., а в колоніях — майже 143,6 тис. осіб). Страшну статистику викремлюють й такі цифри: від 1934 по 1953 рр. у системі ГУЛАГ було здійснено до 800 тисяч політичних страт. Маховик смертей зумовлювали нестерпні умови життя і праці в таборах ГУЛАГу: кількість померлих в його таборах і колоніях у період від 1918 по 1956 рр. становить від 1.2 до 1.7 мільйона людей.

Після смерті Й. Сталіна усі спеціалізовані управління ГУЛАГ були передані відповідним міністерствам: від 28 березня 1953 р. — у відання Міністерства юстиції СРСР, а з 28 січня 1954 р. — Міністерства внутрішніх справ СРСР. 25 жовтня 1956 р. було створено Головне управління виправно-трудоих колоній МВС СРСР (рос. ГУИТК), а 27 березня 1959 р. — Головне управління місць ув'язнення МВС СРСР (ГУМЗ), яке було розформоване 1 травня 1960 р. Проте й після формальної ліквідації ГУЛАГу табірно-репресивну систему в СРСР насправді не було скасовано, вона лише набула нових ознак і форми й проіснувала до розвалу Радянського Союзу у 1991 року.

Більше двадцяти п'яти років в системі ГУЛАГ існував й ВОРКУТ-ЛАГ — один з найбільш згубних радянських концтаборів, розташованих за Полярним колом. Лише сімдесят кілометрів відокремлює Воркуту від берега Льодовитого океану. У цьому далекому краї вічної мерзлоти, в передгір'ях Полярного Уралу, де сто днів лютує завірюха, в 1930-му році геолог Г. Чернов знайшов родовище кам'яного вугілля.

Перед цим, у серпні 1929 р. в район річки Ухти прибула з Соловків експедиція ОДПУ (ОГПУ), що складалася з 125 ув'язнених. Серед них було понад 60 «буржуазних спеців» — вчених та інженерів, які здобули вищу освіту ще до Російської (Лютневої) революції. Вже у 1931 р. Президія ВРНГ СРСР прийняла постанову «Про розвиток паливної бази Північному краї». Розвивати її було вирішено силами і життями ув'язнених. Поруч з промисловим освоєнням суворой Півночі доводилося проводити його наукове вивчення.

Пункти управлiнь таборiв ГУЛАГу

Кожне табiрне управлiння заводувало десятками i навиць сотнями окремих таборiв (таборiв було понад 30 тисяч, однак через надзвичайну чисельнiсть їх не вказано на цiй картi)

Тому Воркутлаг — це не лише робоча пiдневiльна сила з лопатою, кайлом i тачкою, а й безiменний мозковий трест, що здiйснював наукове дослiдження пiвнiчного краю, включаючи важкодоступний район Крайньої Пiвнiчi. Геологи вiдкривали i дослiджували родовища корисних копалин, хiмiки вивчали властивостi вiдкритих геологами родовищ, мерзлознавцi дослiджували закономірностi поведiнки вiчномерзлих ґрунтiв у рiзних умовах, будiвельники та гiрники шукали способи стiйкого зведення будiвель та промислових споруд в умовах вiчної мерзлоти. На мiсцi майбутнього мiста тяглася гола тундра, що влiтку перетворюється на непролазне болото.

У травнi 1931 р. з Ухти на Воркуту вийшов загiн ув'язнених пiд керiвництвом гiрничого iнженера з українського Донбасу, також в'язня, 56-рiчного А. Волошановського¹. Йому було предписано: здiйснити розвiдочнi роботи

---

¹ Андрiй Андрiйович Волошановський — гiрський iнженер. Засуджений у 1928 р. за ст. 58 КК РСФСР на 10 рокiв виправно-трудових таборiв (за iншими даними, закiнчення термiну ув'язнення — 9 травня 1935 р.). Певний час утримувався у тюрмi на Луб'янцi в Москвi. Прибув у склад Ухтинської експедицiї 21 серпня 1929 р. з Соловецького табору. Працював в Ухтi топографом. На 1931–1932 рр. — заступник начальника ОТП «Рудник» Воркутинського табiрного вiддiлення Ухтпечлагу.

на правому березі річки Воркута, закласти там шахту і за зиму 1931/1932 рр. добути 60 тис. пудів вугілля. 2 серпня загін прибув до месця майбутнього рудника. У 1931 р. Ухтинська експедиція ОГПУ, що посилено поповнювалася новими етапами, перетворилася на Ухтпечлаг (Ухто-Печорський табір), до якого Воркута входила як Усинське відділення. Так, у 1930-ті роки виникло селище, а згодом місто-концтабір — Воркута, яке стало символом сталінської епохи¹.

Воркутинський виправно-трудоий табір (рос. Воркутлаг, Воркутпечлаг) в автономній республіці Комі як структурна одиниця системи виправно-трудоих таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (ГУЛАГ НКВС), був виділений зі складу Ухто-Печорського ВТТ 10 травня 1938 р. Управління табору знаходилося у Воркуті. До складу Воркутлага окремим підрозділом входила Інта. 17 листопада 1941 р. було організовано самостійний табір Інталаг, на базі якого пізніше створили особливий табір № 1 «Мінеральний» (Мінлаг). Це був найбільший острів Архіпелагу ГУЛАГ на території європейської Півночі Росії аж до його ліквідації у 1953 році.

Віктор Юркевич

(у липні 1938 р. прибув у Воркутлаг, працював на шахті № 1 у Воркуті, а з осені — на станції Усть-Уса на перевантаженні вугілля з залізниці на баржі; 5 липня 1939 р. разом з іншими безнадійними інвалідами його сплавив вниз по р. Усі до «Санкомандировки Адак»)

¹ Воркута знаходиться на території горбистої Великоземельської тундри, північною межею якої є моря Льодовитого океану. У 50 км на схід від міста розташований головний хребет Полярного Уралу з найвищою точкою 1499 м горою Пай-Ер, що знаходиться на південному сході Воркути. Перевищення міста Воркути 137 м над рівнем моря. Найбільша річка району — Воркута — обмежує місто з Заходу та Півночі. Воркута розташована у субарктичному кліматичному поясі (у 150 км на північ від Полярного кола і всього 140 км від узбережжя Льодовитого океану). Середньорічна температура — 6,6 °С. Середня температура липня становить +11,7 °С (максимальна — +33 °С), січня — 20,6 °С (мінімальна — 52,4 °С). Безморозний період становить майже 70 днів (навіть влітку іноді можливі заморозки), тоді як тривалість зими становить майже 8 місяців. Землеробство у відкритому ґрунті неможливе, за винятком кількох культур (огірки, шпинат, цибуля-порей, цибуля на перо та ін., які розводяться на підвіконнях та в теплицях). Раніше було пасовищне скотарство (корови, свині), тепер залишилися лише олені у «кьяманчів».

Слід зазначити, що в роки Німецько-радянської війни в ГУЛАГівській системі з'явилися табірні утворення нового типу — каторжні відділення. Вважаючи звичайний табірний режим недостатньо суворою мірою покарання для засуджених за співпрацю з німецькою окупаційною владою, сталінське керівництво відродило каторгу, що існувала в Російській імперії. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. наказом НКВС СРСР від 11 червня 1943 р. при Воркутинському, Норильському, Північно-Східному та Карагандинському (для хворих та непрацездатних) ВТТ було організовано відділення каторжних робіт. Ліміт наповнення каторжників у Воркутлазі визначався у 10 тис. осіб, яких належало використовувати на найважчих фізичних роботах.

19 квітня 1943 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх посібників», згідно зі ст. 2 якого «посібники з місцевого населення, викриті у сприянні лиходіям у скоєнні розправ та насильств над цивільним населенням та полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи терміном від 15 до 20 років.

Відомо, як органи НКВС розправлялися з жителями окупованих територій після звільнення їх від німців та повторною окупацією росіянами-радянцями, а також, що робилося на пересилках та у в'язницях у середині 1940-х рр.. У Воркутлазі працювали під землею і гинули тисячі українців, росіян, євреїв, естонців, латишів, литовців, поляків, німців...

Станом на 1 січня 1944 р. у таборах СРСР налічувався всього 981 каторжанин, з них 494 перебували у Воркутинському ВТТ. Проте вже 1 січня 1945 р. чисельність каторжан зросла до 12,2, а 1 квітня 1945 р. — до 15,5 тис. осіб. На 1 червня 1945 р. у таборах перебували 26,7 із 36,5 тис. засуджених на каторжні роботи (інші — у в'язницях та на пересильних пунктах).

Воркутинське відділення каторжних робіт було найбільшим — у ньому містилося 12,9 тис. каторжан (48,2%). Для порівняння — на кінець 1945 р. у Воркутинському ВТТ було 52,2 тис. ув'язнених, а у 1945–1947 рр. у Воркутлазі вже перебувало понад 60 тис. в'язнів. На кінець 1940-х було збудовано 10 нових таборових відділень (98 житлових бараків на 10 тис. ув'язнених, 72 житлові будинки — у т.ч. 49 цегляних із загальною корисною житловою площею 15 тис. 800 м). Усього в 1947 р. був 41 окремих табірний пункт, у 1948 р. — 44; 10 гірничих (видобуток вугілля), 14 будівельних, 10 сільсько-господарських, 3 ремонтно-механічних і т.д. Було переведено збільшення зон та табірних точок (особливо штрафних).

Каторжний режим передбачав розміщення цієї категорії засуджених ізольовано від інших ув'язнених у спеціальних бараках із ґратами на вікнах, що охороняються вояками-стрілками та відгороджених від загальної табірної зони високим парканом. Каторжани мали носити одяг спеціального зразка і кольору з нашивкою особистого номера ув'язненого. Тривалість робочого дня каторжан встановлювалася на годину більше, ніж для звичайного контингенту ув'язнених. Лише після відбуття одного року в умовах каторжного режиму їм надавалося (за умови гарної роботи та дотримання режимних вимог) право отримання преміальної винагороди, посилок, листування з родичами, читання книг та газет. Директивою НКВС СРСР від 30 вересня 1943 р. всі особи, засуджені до каторжних робіт (за винятком жінок, які мали немовлят), придатні за медичними показаннями до фізичної праці, прямували виключно у Воркутинський ВТТ, всі інші категорії каторжан — в Карагандинський сільськогосподарський ВТТ. У міру просування Червоної армії на захід у Воркутинському ВТТ неухильно зростала чисельність ув'язнених, засуджених до каторжних робіт.

Якщо станом на 1 січня 1944 р. їхня кількість становила 494 осіб, то на 1 травня 1945 р. — 12 тис. 114 засуджених. Для організації роботи з цією категорією ув'язнених наказом НКВС СРСР від 7 липня 1944 р. в штат управління Воркутинського ВТТ було введено посаду заступника з каторжного відділення. Виконання покладених у роки війни на виправно-трудові табори виробничих програм здійснювалося, насамперед, завдяки посиленню інтенсифікації праці ув'язнених: збільшення норм виробітку, тривалості робочого часу та скорочення днів відпочинку. Наркоматом внутрішніх справ для табірних ув'язнених було встановлено 11-годинний робочий день (за цілодобового режиму роботи — 12-годинний) з наданням двох днів відпочинку на місяць. При виконанні робіт оборонного характеру та в період проведення посівної та збиральної кампанії адміністрація табору мала право скорочувати кількість днів відпочинку. Одночасно зі збільшенням норм виробітку та тривалості робочого дня знизилися норми харчування ув'язнених.

Варто пам'ятати, що до каторжних робіт, як правило, також засуджувалися й учасники національно-визвольних рухів (Української Повстанської Армії — УПА та польської Армії Крайової — АК), що боролися з німецькими та російсько-радянськими окупантами. Каторжні та особливі табори відрізнялися надзвичайно суворим режимом. Загалом у Воркутлазі ув'язнені були примушені працювати на таких видах робіт:

- шахтне будівництво, вуглевидобуток;
- баржобудівництво на річці Печора, підсобні сільськогосподарські роботи (на 9 вересня 1942 р.);

- підготовка до промислового освоєння Харбейського молібденового родовища, в тому числі будівництво ЛЕП Воркута–Харбей, дослідної збагачувальної фабрики, автодороги;
- виробництво молібденового концентрату Полярно-Уральським управлінням комбінату «Воркутауголь»;
- будівництво ТЕЦ (в 1952 р.)
- робота на вугільних шахтах № 2, 4, 5, 17, 18, 25, 26, 27, на збагачувальній фабриці шахти № 17, будівництво шахт № 19 та № 1–2;
- будівництво та ремонт залізничних шляхів, об'єктів Полярно-Уральського управління;
- дорожнє і житлове будівництво, робота на лісо заводі, на ремонтно-му, деревообробному, цементному і хутровому заводах, на заводі буд-матеріалів, в геологорозвідувальному управлінні;
- бурові та вантажно-розвантажувальні роботи, виробництво шир-житку, робота в радгоспах.

До робіт залучалися і вільнонаймані. На цей час 14 шахт Воркути вже забезпечували видобуток 3,8 млн т вугілля, будувалися ще 9 шахт проектною потужністю 4,2 млн т. У 1949 р. чисельність вільного населення міста досягла 40 тис. осіб, але лише 29 тис. з них мали усі цивільні права. Управлінська еліта становила 1 тис. 350 осіб. Інженерно-технічних працівників налічувалося 716 осіб (з них 258 — колишні ув'язнені), лікарів — 102, вчителів — 137, офіцерів — 535 осіб.

Однак на початковому етапі ув'язнених було набагато більше і використувалися вони на найважчих роботах. Особливо високий рівень смертності спостерігався серед каторжників 1944 р. — 45,0 (1 тис. 801.) та у 1945 р. — 20,4 (2 тис. 687). Інтенсифікація праці, погіршення умов життя, посилення таборового режиму не могли не позначитися на настрої таборового контингенту. Ці фактори, а також тяжка ситуація на фронтах і невизначеність свого становища стали каталізатором підйому протестних виступів ув'язнених. Рух протесту мало, в т. ч. і у Воркутинському ВТТ, найрізноманітніші форми: відмови від роботи, вчинення пагонів, членошкідництво, самовиснаження та інше. За своєю сутністю це був режим знищення, що не залишав жодної надії на виживання. Ось красномовний витяг з доповідної записки заступника народного комісара внутрішніх справ В. Чернишова (травень 1945 р.): «Досвід роботи з каторжниками в Воркутинському вугільному таборі вказує, що засуджені до каторжних робіт на 15–20 років, за умов спеціального режиму для каторжників, втрачають перспективу витримати до кінця терміну [засудження] — 15–20 років — режим та умови каторжних робіт. Звідси моральне розчавлення і повна відсутність стимулів до праці, а в результаті праця каторжників значно менш ефективна, ніж праця звичайних табірників, при цьому втрата працездатності через 5–6 років майже обов'язкова».

Пізніше такий стан справ змальовували й колишні в'язні. «Продовжуючи добувати матері-батьківщині вугілля, ув'язнений в процесі захворювання слабшає, не може виконати норму виробітку, і його позбавляють гірничого харчування, до того ж лають за погану роботу і, як правило, не звертають уваги на скарги щодо здоров'я — кінець уже зрозумілий, — писав І. Сулімов у своїх «Відлуння прожитих років, або Спогади про Воркутлаг». — Працюючи наваловідбійником, спітнілий, мокрий і вкритий, як чорт, вугільним пилом, я виконував норми виробітку (адже я з родини трудівника-селянина), за що отримував стерпний шахтарський пайок і по 10 рублів зарплати на місяць. Однак пекельні умови роботи призвели до захворювання на фурункульоз: уся нижня частина мого тулуба вкрилася соковитими рожевими гнійними наривами, а просто черяками. В результаті я не вийшов на чергову вахту, а через кілька днів був уже в ізоляторі як прогульник, що злісно ухиляється від роботи». Саме тому режим каторжних таборів був нелюдським і зумисно спрямованим на знищення в'язнів у порівняно короткий термін.

Мало хто знає, що за весь період Другої світової війни єдиним збройним виступом ув'язнених в СРСР, що реально мало місце і підтверджується документально, стало «ретюнїнське повстання» саме у Воркутинському ВТТ. Збройний виступ у Воркутлазі розпочався 24 січня 1942 р. (за свідченням М. Рогачова, повстання готувалося ще з вересня 1941 р.). Тоді 125 ув'язнених

таборового підрозділу «Лісорейд» на чолі з начальником лагпункту, ув'язненим М. Ретюнним, обеззброїли воєнізовану охорону (у момент нападу вона перебувала у лазні, залишивши в касарні, де зберігалася зброя та боеприпаси, лише одного днювального), й напали на районний центр Усть-Уса.

У містечку учасники виступу, захопивши пошту, порушили телефонний зв'язок і, перебивши охорону, звільнили 42 ув'язнених, які утримувалися в КПЗ, з яких 27 осіб приєдналися до повсталих. Під час нальоту повстанців на районний центр та в ході операції з ліквідації збройного виступу втрати з боку чекістів та партійно-радянського активу склали 33 убитих та померлих внаслідок поранень, а також 20 поранених. Серед повстанців було вбито 48 людей. Шестеро осіб, у т. ч. й сам М. Ретюнн, покінчили життя самогубством. Обвинувальним висновком прокуратури Комі АРСР з 68 осіб, які опинилися під слідством у цій справі, 49 було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу.

У 1947 р. було створено й особливий табір, де утримувалися німецькі «військові злочинці». У серпні 1948 р. на базі Воркутлага був організований Особливий табір № 6 або Речний ВТТ (рос. Речной ИТЛ; Речлаг)¹. До нього й були переведені воркутинські каторжани, разом з усіма, хто був засуджений за «політичною» 58-ю статтею Кримінального кодексу РСФСР. Каторга проіснувала порівняно недовго. Згідно з Постановою Ради міністрів СРСР № 416–159 сс від 21 лютого 1948 р. в СРСР були організовані особливі табори з суворим режимом утримання особливо небезпечних державних злочинців. Лише на початку 1950-х років кількість вільнонайманих на шахтах Воркути зрівнялася з кількістю ув'язнених².

---

¹ У грудні 1944 р. на відстані 19 км від Воркути розпочато будівництво шахт № 29 та № 30. Для реалізації будівництва в 0,5 км від шахт створено окремий табірний пункт № 10 Воркутлага. Найближча від місця будівництва станція вузькоколіїної залізниці (шахта № 6) розташовувалась за 8 км за бездоріжжям, через річки Воркута та Аяч-Яга були організовані канатні переправи. Ув'язнені ОТПу № 10 були задіяні на будівництві шахт № 29 та № 30, будівництві деревообробного комбінату, а також видобували у кар'єрі гравій для відсипання автомобільної дороги. Перша згадка про шахту, що будується, зустрічається у документі «Економічна характеристика знову організованої на території міста Воркута селищної ради в північному районі, до якого входить селище при шахті № 29, що будується», прийнятого засіданням Виконавчого комітету Воркути 17 лютого 1945 р.. У 1950 році шахта № 29 здана в експлуатацію з проектною потужністю 600 тис. т вугілля на рік. На той час житлова зона табір-ного пункту була також повністю сформована. Спочатку ОТП № 10 входив у систему Воркутбуду. У 1951 р. він був переведений до Особливого табору № 6 «Речний» (Речлаг).

² На 1 березня 1952 р. табірний пункт № 10 мав адресу — поштову скриньку 223/41-р. Відстань від табору до керування 24 км. Число ув'язнених — 3 тис. 095 чоловіків; жінок ув'язнених немає. Найближча залізнична станція — шахта № 29, відстань від неї до табору 0,5 км. У бараку на одного ув'язненого припадає 1,2 кв. метра

Тож не дивно, що межа людського терпіння за таких рабських умов мала увірватися. Зрештою, після смерті Й. Сталіна 5 березня та арешту Л. Берії 26 червня 1953 р., влітку того ж року терпець таки луснув і повстання в'язнів спалахнуло 19 липня й тривало до 1 серпня. Один з в'язнів Джон Нобл, якого заарештували разом із батьком, американським бізнесменом, 1945 року в радянській зоні Німеччини за звинуваченням у шпигунстві проти СРСР, відбував термін ув'язнення на Воркуті. У своїй книзі «Я був рабом у Росії» він згадував: «Ми чекали на якесь слово, знак від Маленкова чи Берії, про рабську жорстокість Сталіна. Але їх не було. Пройшли квітень і травень, гіркі, невтішні місяці без змін. Ми були готові до неприємностей, потрібна була лише іскра».

Осередком виступу став особливо режимний табір № 6 (Речлаг) МВС СРСР у Комі АРСР. Того року, 27 березня вийшов Указ Верховної Ради СРСР «Про амністію» всіх ув'язнених, чий термін не перевищував 5 років, окрім засуджених на 10–25 років за бандитизм, умисне вбивство, за контрреволюційні злочини і за розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах. У першу чергу з таборів звільнялися неповнолітні, вагітні жінки і жінки, які мали малолітніх дітей, люди похилого віку та інваліди. До іноземних громадян амністія застосовувалася на загальних підставах. Указ було опубліковано 29 березня 1953 р.

Проте дія амністії на політичних в'язнів цього табору не поширювалася, що й стало приводом і остаточним поштовхом до повстання. На той час «Речлаг» складався з 17 відділень, де перебувало 38 тис. 589 ув'язнених, зокрема 16 тис. 812 так званих «націоналістів»: 10 тис. 495 українських, 2 тис. 935 литовських, 1 тис. 521 естонських, 1 тис. 075 латвійських і 510 польських. Після ж переведення до «Речлагу» політв'язнів («карандинців») з таборів «Камишлаг» і «Песчанлаг», які вже мали досвід страйків, у Воркуті поширилися відомості про вияви непокори у цих таборах: відмову виходити на роботу, страйки, сутички з табірною адміністрацією і кримінальними злочинцями. В'язні «Речлагу» вирішили підтримати цю ініціативу й розпочали підготовку до масових акцій протесту. Повстання виникало поступово,

---

корисної площі (Архів Управління виконання покарання Мін'юсту РФ у Республіці Комі). На 26 липня 1953 р. загальна чисельність ув'язнених ОТПу № 10 становила 2 тис. 771 особу. Існують два плани території ОТП № 10. Перший — топографічний план місцевості, зроблений у 1960 році. Другий план виконано за спогадами колишніх німецьких ув'язнених ОТП № 10 та опубліковано 2003 року у каталозі виставки «Von Potsdam nach Workuta» («З Потсдама до Воркути»). Відповідно до цього плану, на території ОТП № 10 розташовувалися такі об'єкти: 16 бараків, їдальня, комендатура, лазарет, пересилання, продуктовий склад, магазин, карцер, вахта, приміщення для воєнізованої охорони, речовий склад, майстерні, пожежний пост. Також на території зони знаходився кінний двір зі стайнею та плац для вишколення ув'язнених.

виростало з низки страйків, що майже кожного дня спалахували у різних табірних відділеннях.

У цей же період придушувався спротив в'язнів у Гірському таборі у Норильську. Як і у випадку з Норильськом, «бацилу протесту» у Воркуту занесли штрафники, яких перевели етапом з Камишевського табору. Ця група сприяла поширенню саботажу серед каторжан, внаслідок чого ті почали масово відмовлятися від роботи, демонструючи непокору табірній адміністрації, вступати у сутички з наглядачами та кримінальними злочинцями.

Пізніше, у червні 1953 р. до Речлагу прибула ще одна група майбутніх ініціаторів виступів — більш як 2 тис. осіб з Піщаного табору. Радянські органи держбезпеки вважали, що саме ці дві групи «дезорганізували табірний контингент», «деморалізували та підняли затаєний ворожий дух серед каторжан». Серед прибулих за новими етапами були: засуджений розвідник Юрій Левандо, якого згодом таборова агентура назве одним з організаторів саботажу; Едвард Буца, що отримав 20 років каторги за участь у підпільній польській армії, литовський інженер-механік Стасіс Ігнатавічус і польський військовий інженер Фелікс Кендзерський. «В українців головними були Ярослав Пашчак, Василь Івасів, Омелян Шумило та Ярослав Фешчук», — згадував один з учасників страйку Горст Генніг.

Зрештою зрив таки вибухнув. У повстанні взяло участь, за різними оцінками, від 15 до 20 тис. в'язнів. У переважній більшості то були засуджені за сумно відомою «політичною» 58-ю статтею. Серед повстанців були не лише репресовані у 1930-х –1940-х роках «вороги народу», але й ті, що перебували в німецькому полоні або оточенні під час Другої світової війни

і через це були звинувачені у шпигунстві — радянські офіцери, вояки українських та прибалтійських військових формувань.

Перші акти непокори у Речлазі зафіксовано у червні 1953 р., коли на воркутинських шахтах були виявлені листівки із закликом припинити видобувати вугілля до моменту оголошення амністії. 17 липня на шахті «Капітальна» під час чергової відмови виходити на роботу в'язні побили десятника Єдинобика, який закликав припинити саботаж. Решта десятників спустатися у шахту відмовилися, внаслідок чого робочий день було зірвано. 19 липня 350 в'язнів, яких привезли зі «Степлагу», відмовилися вийти на роботу. Страйкарі заявили адміністрації про своє бажання провести переговори з прокурором і начальником управління концтаборів. Прибулим у табірне відділення заступнику начальника «Речлагу» та начальнику відділу режиму й оперативної роботи в'язні повідомили, що із загальними питаннями хочуть звернутися до представника ЦК КПРС, а відтак вимагають його приїзду до концтабору.

Найвибуховішим було 10-те відділення воркутинського Речлагу (де знаходилася шахта № 29). Саме у ньому утримувалися націоналісти і патріоти різних національностей, що ще нещодавно були учасниками збройної національно-визвольної боротьби своїх народів: литовські «Лісові брати», українські вояки УПА, бойовики і підпільники ОУН, бійці-поляки з Армії Крайової, німецькі полонені. Вони розуміли, безумовно, розуміли, що не виживуть у тих таборах й так і загнуться там навіки. Єдина ж можливість якось змінити ситуацію — це привернути до себе увагу. Тож вони були готові визнати, що скоїли злочин, але погоджувалися відбувати покарання у себе на Батьківщині, а не у цій смертельно холодній Півночі на краю світу.

Один з учасників заворушень у Воркуті Стахій Ковальчук згадував, що на шахті № 25 «Капітальна», ще до подій липня–серпня 1953 р. діяло глибоко законспіроване підпілля, побудоване на традиціях ОУН, яке розробило програму так званого прихованого страйку, що мав на меті знизити продуктивність праці в'язнів на вугільних шахтах. Метою такого господарчовиробничого саботажу було змусити радянський уряд ліквідувати економічно невігідну систему концтаборів. Побоюючись масових репресій та розстрілів в'язнів, група вважала передчасним перехід до відкритого страйку і надавала перевагу прихованому страйку як ефективнішому інструменту тиску на радянську владу. Однак, у червні–липні 1953 р. у середовищі каторжан, які працювали на шахті № 25, відбувалася радикалізація настроїв, внаслідок чого було здійснено перехід до тактики відкритого страйку.

У липні табором поширилися листівки із закликами зупинити роботу. «В'язні і каторжани! Лаврентій Берія оголошений Радянським урядом ворогом народу. Вимагайте негайного перегляду ваших справ та повного

звільнення», — говорилося в одній з них. Отже, наприкінці липня 1953 р. в ОТП № 10 та інших табірних пунктах Речлагу розпочалися почалися страйки ув'язнених. Учасники страйку організували свої штаби, завданням яких було стежити за діями агентури, оперативного складу й адміністрації табору, не виходячи на роботу. Телеграмою від 19 липня про ситуацію в «Речлагу» повідомили Міністра внутрішніх справ СРСР Круглова, який підписав наказ про встановлення для ув'язнених «Речлагу»: дев'ятигодинного робочого дня; зняття з їхнього одягу номерів (тобто повернення звертання до в'язнів за ім'ям і прізвищем); дозвіл писати один лист на місяць замість одного листа на рік; переводити зароблені гроші сім'ям, а також знімати з рахунку до 300 рублів щомісяця; дозволив побачення з рідними.

Представники різних націй створювали свої керівні штаби. Зокрема, штаб у бараці № 30 очолював чеченець Алієв та інші націоналісти. Литовці, латвійці й естонці теж створили свій штаб. У бараку № 42 розміщувався штаб українських націоналістів. За свідченням члена УПА, колишнього політв'язня М. Бугери, осередок членів ОУН і УПА у таборі № 1 очолював П. Михайлик. До нього входили М. Бугера, М. Воргас, І. Ульмир, М. Мосієвич, М. Полтава, О. Мартинюк, Н. Дедерчук, П. Сом, В. Шмайко. У табірному відділенні № 2 діяв потужний повстанський штаб поляків на чолі з колишнім капітаном польської армії Кендзерським.

У результаті цих подій 21 липня страйк оголосили також в'язні 7-го табір-ного відділення. «Шахта № 7 наступного дня приєдналася до страйку. Колеса ліфта не крутилися. Певний час повз нас залізницею проходили вагонетки з вугіллям, але до кінця дня вони стали порожніми на три чверті. Усередині кож-

I CHEATED RUSSIA'S WHITE DEATH

Still recovering from the horror of Yarkuta, John Noble eats well now, moves freely—and remembers.

Джон Нобл

ного вагона крейдою російськими літерами було написано: “До чорта вугілля, хочемо свободу!”», — згадував Джон Нобл. Того ж дня в шахті № 25 «Капітальна» були виявлені листівки за підписом «Комітету дії», які сповіщали про арешт 26 червня 1953 р. міністра внутрішніх справ СРСР Л. Берії та оголошення його «ворогом народу». У зв'язку з цим, вимагався перегляд справ, повне звільнення каторжан, ліквідація режимних особливих таборів та скасування каторги. Одним з перших популярних гасел страйку стали: «Вугілля — Батьківщині, нам — свободу!», «Буде свобода, буде й вугілля!». 21 липня у листівках в'язні висунули адміністрації вимоги:

- ліквідувати режимні особливі табори МВС,
- скасувати каторгу,
- максимально зменшити строки покарання за ст. 58, а також висловили прохання до приїзду представника ЦК КПРС не переводити їх до інших місць та не змушувати працювати.

22 липня 1953 р. 1 тис. 500 в'язнів першої і другої зміни у 2-му табірному відділенні відмовилися виходити на роботу до приїзду представника ЦК КПРС. Наступного дня кількість страйкарів у цьому відділенні зросла до 3-х тис. осіб. У донесеннях радянської агентури про тамтешні події зазначалося: «Страйк в'язнів 2-го табірної відділення носить організований характер. Основна мета — не допустити ексцесів, жодних провокативних дій з боку окремих в'язнів по відношенню до охорони табору, адміністрації та в'язнів один до одного. Не змінювати складені вимоги та не виходити на роботу до їх повного виконання». Події у Воркуті набули загальнодержавного значення. Про них були поінформовані особисто міністр внутрішніх справ С. Круглов та голова Ради міністрів СРСР Г. Маленков.

Штаб страйку розпорядився готуватися до силового сценарію. На цей випадок був складений список із 40 в'язнів, запідозрених у співпраці з МВС, яких передбачалося ліквідувати в разі силового придушення виступу. Згодом до агітації українців приєдналися німці та представники народів Балтії, які переважно були засуджені до позбавлення волі на тривалі терміни. Політичний в'язень і вор-рецидивіст Ю. Якименко пригадував про роботу комітетів у Речному таборі: «Всі комітетники ходили по бараках і пояснювали, чому ми оголошуємо страйк, які будуть наші вимоги. Страйк буде в спільних інтересах, тому свої персональні питання не вирішувати, між собою особистих рахунків не зводити, на роботу нікому не виходити, азартними іграми не займатися. Працівників табірної адміністрації не ображати, всі вимоги, окрім роботи, виконувати. Хто порушить ці правила страйку, буде покараний комітетом».

Як зазначалося у радянських документах, у табірних відділеннях 1, 5, 7, 8, 12, 15 указ МВС був прийнятий більшістю в'язнів із захопленням, у той час як в зонах 2, 3, 6 та 16, уражених вірусом страйку, реакція була загалом негативною. Зокрема, у 16-му відділенні в'язні заявили: «Там зняття номерів байду-же, давайте свободу». Про те, що спротив оголошеним радянським урядом пільгам був підбурюваний саме колишніми членами ОУН та УПА свідчить наступне донесення: «Ув'язнені українці-західники із числа колишніх оунівців ставляться до указу негативно і заявляють, що цей указ нічого не дає, що потрібно добиватися суттєвих пільг, таких як зниження терміну покарання, введення заліків, незакривання бараків, шляхом масової відмови від роботи [...] Наявність бандерівців та осіб з великими термінами давить на решту

маси, яка через страх підтримує їх. Непорозуміння виникло між 25-річниками та малими термінами. Перші керують останніми [...] Налаштування поки миролюбні, але з твердим наміром не виходити на роботу до тих пір, поки не буде позитивного результату». А головою, наприклад, страйкового комітету у 3-му табірному відділенні Речлагу був учасник Німецько-радянської війни, бойовий літун, підполковник, який після Другої світової війни служив в органах МГБ В. Колесніков.

23 липня 1953 р. у бараках та загальній табірній їдальні в'язні провели серію мітингів, на яких було прийнято рішення не виходити на роботу до приїзду високих представників з Москви, а переговори з останніми вести тільки за посередництвом визначеної групи. Щоб підкреслити політичний характер страйку та засвідчити солідарні вимоги представників різних націй, на центральній будівлі табору були вивішені національні прапори народів СРСР.

24 липня з метою погасити страйк про це було повідомлено в усіх табірних відділеннях, однак українські націоналісти розгорнули широку пропаганду проти виходу на роботу і закликали боротися за звільнення та виконання

Михайло Сорока

(провідник Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ (1934–1936), член Крайового Проводу ОУН (1940). Протягом 34 років був в'язнем радянських таборів, організатором руху спротиву в'язнів «ОУН-Північ», учасник повстання у Воркуті та в Кенгірі. Помер в ув'язненні в Мордовії 1971 р.)

усіх вимог страйкувальників. Так, колишній боєць УПА і підпільник ОУН П. Собчишин сам особисто проводив агітацію серед ув'язнених про невихід на роботу за завданням страйкового комітету, розставляв патрулів по табірному відділенню, котрі не пускали до зони наглядачів, супроводжували вільнонайманий склад, який приходив до таборового відділення тощо.

У результаті агітації націоналістів ув'язнені табірних відділень № 2, 3, 16 відреагували на пільги негативно і 8 тис. 700 осіб відмовилися виходити на роботу, внаслідок чого роботу шахт № 7, 12, 14, 16 і будівництво ТЕЦ-2 було припинено. 23 липня у бараках і загальних їдальнях в'язні провели мітинги. Незважаючи на всі зусилля, домовленості зі страйкарями досягнуто не було, і керівники табору разом з оперативним складом повернулися у свій штаб у житловій зоні. Через деякий час до кабінету оперуповноваженого МВС увірвалася група в'язнів (до 50 осіб) на чолі з Федосовим

і Дмитрієвим з вимогою звільнити страйкарів з БУРу. Офіцерський склад був змушений залишити зону і розташуватися на прохідній у приміщенні наглядслужби. Після тривалих переговорів бунтарі відступили, проте на роботу все ж не вийшли.

25 липня до страйкуючих приєдналася 400 осіб з 10-го табірної відділення, серед яких переважали українські націоналісти. Наступного дня Едварда Буца було обрано головою Страйкового комітету, після чого він попрямував до бараку десятників шахти і категорично заявив їм: «Ми Вас не чіпаємо, але не надумайте виводити людей на роботу».

Тоді ж (26 липня) у таборі № 10 було ізольовано 52-х в'язнів, які проходили за справами як активні учасники повстанських організацій, а всі колючі предмети та бензин вивезені за межі зони. У відповідь на ці каральні заходи ув'язнені табірної відділення № 3 здійснили напад на штрафний ізолятор і звільнили 77 активних учасників повстання. Під час операції охорона застосувала зброю, внаслідок чого двоє в'язнів загинуло і двоє дістали поранення.

Наступного дня у пам'ять про загиблих в'язні вивісили червоні прапори з чорною стрічкою. Усі спроби охоронців зняти їх наражалися на впертий спротив розлючених каторжан. Чимало в'язнів на знак протесту одягнули на рукава чорні пов'язки з білою окантовкою. З'явився заклик: «Браття! Невинно пролита кров вимагає згуртованості та пильності!». Як згадував політичний в'язень М. Байтальський: «Смерть невинних згуртувала в одному пориві всіх — росіян і німців, євреїв та поліцаїв, колишніх бандерівців та колишніх радянських солдат».

Натомість 15-му табірному відділенні чекістам вдалося попередити виступ в'язнів, що готувався українськими націоналістами, внаслідок чого 26–27 липня 1953 р. було ізольовано та переведено в інші табірні відділення 16 колишніх членів ОУН та УПА. Чекісти встановили, що підпілля тут було зорганізоване за схемою трійок, які діяли конспіративно, заготовляли холодну зброю на випадок повстання.

27 липня біля штабу управління табірної керівництва зібралося 1000–1500 ув'язнених, від імені яких голова Страйкового комітету у 10-му таборі в'язнів при шахті № 29, поляк Е. Буца висунув вимоги:

- звільнити й повернути до табірної відділення вивезених на етап 52-х ув'язнених або віддати їхні трупи;

Едвард Буца

- повернути в'язнів, залишених адміністрацією у шахті;
- не вивозити з табору продукти і видавати їх згідно з установленою нормою;
- не допускати приходу в зону оперативного складу;
- викликати на переговори представника ЦК КПРС.

Е. Буца закликав ув'язнених не ворогувати між собою, він казав: «Якщо ми зчинимо між собою шум, то нас перестріляють, і розпочата наша справа пропаде». У день приїзду московської комісії він попереджав, що для зустрічі з комісією мають з'явитися призначені старшими бараками.

Зранку 28 липня до повсталих приєдналися в'язні табірної відділення № 13 (шахта № 30), внаслідок чого 29 липня не вийшли на роботу майже 12 тис. в'язнів табірних відділень № 2, 3, 10, 13 та 16. Таким чином, страйк переріс у повстання. До кінця липня страйкували 6 з 17 відділень Речлагу. Станом на 29 липня на роботу не вийшли загалом майже 15 тис. 604 в'язнів, завдяки чому вдалося паралізувати роботу на шахтах та будівництві ТЕС. Керівництво повстанням здійснював конспіративний центр, до складу якого входили переважно українські та балтійські націоналісти. Серед українців до найактивніших учасників повстання належали Ю. Левандо¹, Ф. Волков, С. Колесников, В. Григорчук, Й. Ріпецький, В. Заяць, П. Собчишин, В. Малюшенко. Також активним учасником повстання був поляк Е. Буца. «Ми зараз боремося за самостійну Україну, за пшеницю, яку кровопивці пожирають, ми не визнаємо жодного радянського уряду та не виходимо на роботу тому, що нам потрібне самостійне життя, а не робота на паразитів-кровопивців. Ми тут не одні, а 20 млн, і кровопивці нас всіх не переб'ють і раз ми взялися всіма силами, то будемо боротися один за всіх і всі за одного, до кінця», — виголошував у своєму виступі в 10-му відділенні В. Малюшенко з Одеси.

Ось що писав табірний стукач про риторику начальника будівельної ділянки у табірному пункті № 2 В. Писаренка та про роль у страйку «камишанців» в Оперативний відділ Управління Речлагу: «...В'язень Писаренко серед свого оточення говорив: “Ну ось, на Воркуту у зв'язку з цим шумом прибув маршал Маліновській, а з ним заступник міністра вугільної промисловості Задемідко та ще якісь “тузи”. Мені одна людина, яка позавчора звільнилася з 29-ї шахти, повідомила, що Север досі не працює, на роботу ходять лише одні камеронщики з відкачування води, щоб шахти не затопило. Там викидають плакати: “Хай живе Радянський Союз!”, “Хай живе Радянський уряд!”, “Свободу ув'язненим!”, “Вперед, до комунізму!” І уявіть собі, що ці гасла ніхто не зриває, бо їх не можна зривати — вони непорочні.

¹ *Юрій Левандо був однією з ключових фігур у тих подіях і головою страйкому в табірному відділі № 2. Там він представляв росіян та українців. У його документах вказано, що був сином «вчительської родини з Києва».*

Справа організовано йде, але тільки неправильно вони почали, так не можна, і думаю, їх пересаджають, голівки постріляють, а решта або лямку тягнути будуть, або краще стане. Для нас важливим є те, що місцеве чекістське керівництво постраждає за це. Генерала Дерев'янка, кажуть, зняли, і він не радий своєму життю та чину, а Туртанов самогубством хотів покінчити, але завадили».

«... У мене на майданчику, — доповідав табірний агент, — вже не в змозі змусити народ працювати, ледь що скажеш — готовий ковтку передерти. Чекатимемо, що буде далі і мені здається, що заварили кашу цю “камишлагівці”».

Тож оскільки ізоляція повстанців-активістів виявилась безрезультатною, адміністрація табору погодилася з вимогою про зустріч з представником ЦК КПРС. У Москві розробили план врегулювання питання: відокремити від натовпу призвідників і заарештувати. У разі нападу зеків — застосовувати зброю. 29 липня до табору прибула комісія на чолі з заступником міністра МВС СРСР І. Масленниковим. Генерал І. Масленников мав завдання умовити ув'язнених вийти на роботу, а не виконувати якісь вимоги.

На переговори з комісією вийшов багатонаціональний комітет в'язнів у складі: від українців — Ю. Леванди, від балтійців — Г. Яскунаса, від Кавказу та Азії — чеченця А. Мусаєва, від поляків та осіб без громадянства — поляка Ф. Кендзерського і німця Й. Урвіха. Секретар страйкового комітету І. Ріпецький, що був членом ОУН, особисто редагував звернення в'язнів до ЦК КПРС і намагався зачитати вказані у ньому вимоги московській комісії. Під час зустрічі з ув'язненими члени комісії закликали їх вийти на роботу і нагадали про пільги, оголошені 24 липня, проте в'язні відповіли відмовою, підозрюючи, що їх обманять й пропонують подачку, намагаючись відволікти увагу від основних проблем. Колишній капітан Армії Крайової С. Косовський, звертаючись до в'язнів, заявив: «Все це обман, це лише тимчасовий захід чекістів, вони ці пільги створюють для короткозорих людей та малолітніх дітей. Ці пільги ув'язненим нічого не дають, а тому нам усім треба вести жорстоку боротьбу з чекістами, бо це єдиний шлях до свободи». А заступник голови страйкового комітету Ю. Прасолов того дня привселюдно виступив перед ув'язненими та представниками московської комісії МВС з «незаконними» вимогами, де у своєму виступі закликав ув'язнених до продовження саботажу, якщо не будуть їх вимоги виконані.

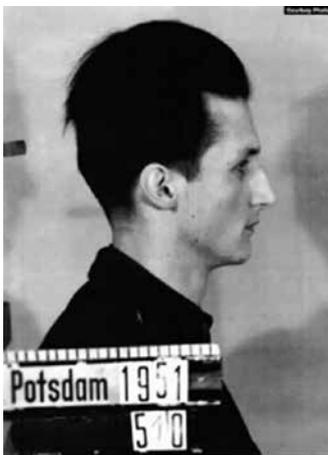
Комісія ж принципово відмовилася обговорювати вимоги про перегляд судових справ, зменшення терміну покарання, ліквідацію каторги та особливих таборів. Лідери страйку зустріли ці новини «з ворожістю» й оголосили, що продовжуватимуть свій виступ. У відповідь генерал І. Масленников пригрозив в'язням силовим сценарієм у разі, якщо вони наступного дня

не вийдуть на роботу. До того ж Комісія МВС СРСР вже розробила план придушення повстання у найактивніших табірних відділеннях: у відділ. № 2 проведення операції було призначено на 31 липня, у відділенні № 10 — на 1 серпня 1953 р. План ліквідації повстання у табірному відділенні № 10, де страйкувало 2 тис. 860 в'язнів і перебувало найбільше членів ОУН та воїнів УПА, розроблявся у трьох варіантах на випадок непередбачених обставин.

Напруження зростало з обох сторін. Так, коли о 6-й ранку начальник 1-го табірному відділення зачитав перед робітниками Міськбуду наказ про пільги для в'язнів Н. Пчольніков з бригади Яцчука заявив, що «ну, тепер ще потрібно розпазуватися з жидами і що потрібно швидше знищувати помічників чекістів».

31 липня 1953 р. через трансляційну мережу місцевого радіо у табірному відділенні № 2 прозвучала вимога негайно припинити повстання та вийти з зони через центральний вихід. Щоб запобігти нападу на конвой, у зону ввели посилену охорону зі зброєю. В'язні опинилися у посиленому оточенні озброєної охорони, тому не змогли вчинити опору, і групами по 100 осіб були виведені за межі зони. Керівників повстання заарештували, а найактивніших учасників — ізолювали від інших в'язнів.

1 серпня почалася операція з ліквідації повстання у найстійкішому табірному відділенні № 10. Того ранку до виробки під'їхали вантажівки з 300 конвоїрами. Із 2 тис. 800 робітників шахти № 29 майже 200 в'язнів вийшли на майданчик перед бараком для переговорів. «На видимій мені спостережній вежі праворуч бачив кулемет і обслуговуючий персонал. Динаміки ревли навколо нас, вимагали залишити табір. Командири охорони вагалися, але зробили безглузду спробу застосувати пожежний насос по нашій позиції,

BSIU-Kopie MfS AU 211/ 52 Bild 18

Гайні Фрідше

мабуть, його натиску ледь вистачало, щоб змочити тільки передні ряди. Потім брама відчинилася знову і з'явилися наші інспектори, зблідлі, цілком очевидно, що глибоко схвильовані, вони переконували нас і радили негайно покинути табір, пролунали крики: «Ви не посмієте стріляти!»», — згадував один з учасників страйку Гайні Фрідше — поліцейський з НДР, заарештований у 1951 році та засуджений на 25 років за звинуваченням у шпигунстві.

Страйкарі організували запеклий опір, організувавши на відстані 50 метрів від вхідних воріт суцільний заслін з 350–400 осіб. Коли у зону було введено 50 наглядачів, між ними і повсталими сталася збройна сутичка. Площа

перед брамою була невеликою і зо 200 в'язнів підпирали ворота та не давали майже 50 охоронцям пройти. Напруження досягало апогею, але все ж ув'язнені не припускали, що солдати насміяються стріляти у натовп й тому трималися усі разом. Та от, якоїсь миті через щілину у воротах просунулась рука з пістолетом і постріл припав у голову поляку Ігнатовичу. Його вбили першого. «Хтось не витримав, закричав: «Зараз прорвуться, стріляй!», — описує жахливе побоїще політичний в'язень Речлагу М. Байтальський. — І пішла дика, панічна стрілянина: в натовп, у вікна бараків, у вікна санчастини. Снайпери знімали одинаків, що бігли». Тоді почалася безладна стрілянина, яка шокувала не лише в'язнів, але й приголомшених охоронців, які у заціпенінні розстрілювали беззбройних людей.

Подейкували, що генеральний прокурор СРСР Р. Руденко, який особисто приїхав до табору, щоб ознайомитися з подіями безпосередньо на місці, перед строем ув'язнених шахти № 29 особисто застрелив поляка Ігнатовича. Проте насправді немає жодного документа, який доводить навіть факт прибуття прокурора-обвинувача до Воркути.

Під час збройної сутички ув'язнені намагались пробитися за межі зони, однак біля прохідних воріт офіцерський склад та озброєна охорона вступили у бій з повстанцями. Стрілянина тривала кілька хвилин. В'язні в паніці розбігалися в різні боки. «Я бачив спалахи зі стволів автоматів і дим, що здіймався вгору... Стріляли з усіх видів наявної в них вогнепальної зброї: кулеметів, автоматів, наганів. Перший постріл пробив мені шию наскрізь. Була пошкоджена аорта. Це коштувало мені великої втрати крові... Другий постріл розтרוщив мені кістку верхньої частини руки», — розповідав Гайні Фрітше, спогади якого були опубліковані в газеті «Заполярье».

Інший учасник тих подій і в'язень німецьких та радянських таборів Мирон Захарія згадував: «Не добігши до вахти, я завмер від жаху. Переді мною на дорозі лежала гора людей, яка дихала, стогнала і ворушилася... По узбіччі дороги струмком стікала кров... А біля дороги, через кожні 3–4 метри, стояли солдати карального загону, всі — з палицями в руках. Вони били ув'язнених з особливим задоволенням і з такою жорстокістю, що важко описати». Серед тих, хто виявився одразу вбитим був і о. Яніс Мендрікс — латиш і священник Римської Католицької Церкви. Я. Мендрікс вважав, що він повинен залишатися разом із усіма ув'язненими у момент смертельної небезпеки, щоби підготувати

о. Яніс Мендрікс

їх до смерті. Тому він стояв у перших лавах натовпу політв'язнів табору, коли солдати відкрили вогонь. Я. Мендрікс загинув під час читання молитви відпущення гріхів.

Унаслідок цих подій загинули 53 особи (з них 30 українців; за іншими даними (Ю. Рислаккі) — 1 серпня 1953 р. у табірному відділі № 10 застрелили 62 страйкарів), 138 дістали поранення. За неофіційними підрахунками, кількість жертв сягнула 130 загиблих та 300–400 поранених. «Наступного дня, дізнавшись про криваву бійню, ми повернулися до роботи. По одному здавались й інші відділення. До полуденя повстання було закінчено», — писав Джон Нобл. Після завершення операції у табірному відділенні № 10 було заарештовано 11 осіб, 40 — засуджено на каторгу, 206 — вивезено за межі зони в табори загального режиму. Загалом під час цих двох операцій як активних учасників повстання ізолювали 1 тис. 122 в'язнів (як, наприклад, були ізолювані бандерівці Яцура і Смежак), з них 15 заарештували відразу, а 14 — дещо пізніше, ще 250 осіб оформили для подальшого перебування у тюрмах особливого режиму терміном на один рік. Убитих поховали у районі терикону шахти № 29 (на місці поховання 1 серпня 1995 р. відкрито пам'ятний знак).

Крім того, за наказом комісії МВС 300 страйкарів було розстріляно на шахті «Капітальна». На шахті № 29 спочатку стратили 40 в'язнів за відмову виходити на роботу, а згодом, за наказом начальника управління «Речлагу», розстріляли ще 82 особи. З робітників шахти № 7 відібрали 150 в'язнів і вивезли у невідомому напрямку. Ті організатори повстання, які вціліли,

були заарештовані і 25 грудня 1953 р. засуджені на нові строки. За словами Дж. Нобла, табір у Воркуті і багато інших, які були поблизу, теж були раніше захоплені ув'язненими, серед яких було 400 колишніх учасників Німецько-радянської війни, що зважилися на відчайдушний марш у кілька сотень кілометрів на Захід до Фінляндії. Згодом, пройшовши півшляху цим маршрутом, ті ув'язнені були перехоплені та або вбиті в бою, або страчені відразу після нього.

Після розправи з повстанцями у табірних відділеннях № 2 і 10, у відділеннях № 3, 4, 13, 16 оперативно-військові операції не проводилися. Там в'язням зачитали наказ № 105 від 30 липня 1953 р., згідно з яким дозволялося цілодобово тримати бараки відкритими, зняти з вікон ґрати, на ув'язнених «Речлагу» поширили заліки робочих днів. Крім того, їм пообіцяли переглянути всі скарги і заяви комісії МВС. З огляду на ці обіцянки та гіркий досвід боротьби у відділеннях № 2 і 10, в'язні вийшли на роботу. До цього спонукала також інформація про масові розстріли повстанців, що надходила з інших таборів. У 1954 р. ОТП № 10 був розформований, у бараках довгий час жили ув'язнені, що звільнилися, не мали права виїхати з Воркути.

3 серпня — 10 вересня 1953 р. — чекістський відділ Речлагу порушив справу № 92 за фактом організації «масового контрреволюційного саботажу» політв'язнів 10-ї зони (шахта № 29). У справі № 92 проходили 14 організаторів масового страйку. Рішенням військового трибуналу військ МГБ Комі АРСР усі вони були засуджені до тривалих термінів позбавлення волі.

У результаті придушення Воркутинського повстання в усіх табірних відділеннях було заарештовано 29 осіб як «організаторів саботажу» та 280 як активних учасників і підбурювачів. 883 особи були поміщені окремо від інших в'язнів у двох новостворених табірних пунктах. Для запобігання масовим заворушенням існуючі табірні зони були розукрупнені шляхом організації в їх складі табірних пунктів чисельністю до 1500 тис. в'язнів у кожному.

Проте діяльність конспіративного націоналістичного центру організації національно-визвольних змагань у радянських концтаборах тривала. Згодом ці збори стали ґрунтом для нового повстання, що відбулося у травні–червні 1954 р. у Кенгірі. Тоді, за даними МВС СРСР, було вбито 53 ув'язнених. Серед них: 30 — українців, 10 — литовців, 4 — естонців, а також латвійці, німці, поляки (по 2 вбитих), австрієць, білорус і росіянин. За свідченнями очевидців, кількість жертв в архівних документах МВС було значно занижено.

Страчені, закатовані та померлі Воркутлага покоються на цвинтарі Юр-Шор (поселення Юр-Шор, гірський округ Воркута). Тут у 1940-ві — 1950-ті рр. ховали ув'язнених Воркутлага (пізніше — Речлаг) та вільнонайманих, які працювали на шахті № 29 тресту «Воркутавугілля», а після ліквідації табору — і мешканців селища Юр-Шор. Частина цвинтаря, де ховали померлих у 1944–1948 рр., не збереглася. На частині цвинтаря (0,75 га), що збереглася, розташовано майже 85 поховань, з них одне — братське, в якому поховано 12 убитих учасників повстання 1 серпня 1953 р.

На цвинтарі Юр-Шор ховали ув'язнених Воркутлага, які працювали на будівництві, а потім, з 1950 р., на експлуатації шахти № 29 тресту «Воркутавугілля» (з травня 1951 р. по травень 1954 р. шахта була у віданні Особлага № 6 — Речлага; відповідно, ОТП № 10 Воркутлага, котрий обслуговував шахту, став 10-м відділенням Речлага). Тут поховано 53 ув'язнених, які загинули 1 серпня 1953 р. при збройному придушенні страйку, що охопив ряд підрозділів Речлага. Пізніше тут ховали не лише ув'язнених, а й вільнонайманих, а після ліквідації табору — й мешканців селища Юр-Шор. Проте, за оцінками дослідників, майже 80% поховань — табірні. У 1976 р. цвинтар був закритий, проте мешканці селища в окремих випадках продовжували ховати тут померлих аж до початку 1980-х рр.¹

У період існування табору (у всякому разі, у період після 1948 р.) поховання тут проводилися в основному в індивідуальних могилах, які маркувалися у звичайному порядку — кілочком з дерев'яною табличкою та номером. Єдиний виняток — 12 страйкарів з числа вбитих 1 серпня 1953 р.

---

¹ Наприкінці 1998 р. видобуток вугілля на шахті № 29 було припинено, а від 9 січня 1999 р. шахту ліквідовано як державне підприємство. Робітниче селище Юр-Шор, що існувало при шахті № 29 (zareєстроване у 1951 р.), вважається закритим, проте у 2007 р. у ньому проживало 10 сімей.

та похованих 6 серпня у братській могилі. Це викликало нові хвилювання у таборі й адміністрація пішла на поступки: решту вбитих поховали в індивідуальних могилах, причому у похоронній процесії брали участь усі ув'язнені ОТПу № 10.

Силами дослідників з Воркутинського «Меморіалу» встановлено та ідентифіковано за архівними даними 41 могила інших убитих 1 серпня 1953 р.; на цих могилах наразі встановлені дерев'яні хрести з іменами загиблих. 30 могил залишаються безіменними. На 20-ти з них у різний час встановлено хрести; інші є невідзначеними могильними пагорбками. Стихійна меморіалізація території розпочалася ще у середині 1950-х рр. Саме ж кладовище розташоване за 1,5–2 км від селища Юр-Шор (нині у межах Воркути). Крім низки колективних пам'ятних хрестів (українцям, німцям та ін.), на цвинтарі є пам'ятник литовцям та стела на братській могилі 12 учасників Юр-Шорського повстання.

У 1990 р. за ініціативою Всеукраїнського товариства репресованих було встановлено пам'ятний хрест з металевою табличкою з вигравіруваним написом українською мовою: «Вічна пам'ять жертвам комуністичного терору, борцям за волю України. Всеукраїнське товариство репресованих». На сьогодні на цвинтарі існують: Пам'ятник загиблим під час повстання 1.08.1953 (початок 1960-х рр.); Пам'ятний хрест українцям — жертвам комуністичного терору (1990 р.); Пам'ятний хрест загиблим під час Воркутинського повстання 1953 р. (1992 р.); Пам'ятник литовцям, які загинули під час повстання 1 серпня 1953 року, і всім громадянам Литви, що загинули у Воркутинських таборах (1994 р.); Пам'ятник померлим німецьким військовополоненим та громадянам Німеччини — ув'язненим Речлагу (1995 р.); Стела пам'яті жертв Воркутинського повстання (2003 р.); Пам'ятник представникам слов'янського народу — жертвам сталінського терору (2010 р.). Утім, до цього часу цвинтар все ще не має офіційного статусу меморіального кладовища.

На сьогодні достеменно відомі прізвища, імена та роки народження провідників підпільного штабу і лідерів, що брали участь у протестних подіях у Воркуті: поляк, боєць АК Буца Едвард Антонович (1926), українець, поліціант Волков Федір Семенович (1924), росіянин, військовополонений Горев Віталій Фьодорович (1922), українець, боєць УПА Григорчук Василь Васильович (1928), росіянин, манджурець Грязнов Сергей Афанасійович (1927), українець, боєць УПА, член ОУН Заяць Василь Михайлович (1923), українець Зяблов Іван Григорович (1922), українець Карпа Богдан Григорович (1929), Карташев Іван Семенович, поляк, капітан ПА Кендзерский Фелікс Феліксівич (1912), черкес, військовополонений, Кавказький легіон Князев Анатолій Мусаєвич (1923), українець, журналіст Ковальов Павло Леонтійович (1914),

росіянин, підполковник авіації РККА, офіцер МГБ Колесніков Віктор Дем'янович (1918), поляк, капітан АК Косовский С. П. (1911), білорус Котович Костянтин Костянтинович (1923), українець (за іншими даними — росіянин), поліціант, випускник Абвер-школи, агент розвідки США Левандо Юрій Федорович (1924), українець, студент Одеського пединституту іноземних мов Малюшенко Володимир Кирилович (1931), латиш, священник РКЦ Мендрікс Яніс Антонович (1907), українець Писаренко Василь Олександрович (1912), росіянин Прасолов Юрій Алексеевич (1927), фінн, актор Фінського театру в Петрозаводську Прюкя Ейно (1919), росіянин Пчольников Ніколай Григорович (1909), українець, член ОУН Ріпецький Йосиф Романович (1920), українець, боєць УПА, член ОУН Собчишин Петро Григорович (1929), білорус Сорокін Міхаїл Павлович (1926), румун Урвіг Іон (1926), росіянин, мировий суддя 2-го участка м. Мінська з грудня 1943 р. по липень 1944 р. Фіногенов Фьодор Леонтіївич (1915), українець, киянин, водій у Посольстві Великобританії Чернишев Петро Герасимович (1908), українець, стolar, член ОУН Яцура Іван Михайлович (1917), литовець, сантехнік, сторож ВОХР, дільничий уповноважений міліції Паневежського УО МВС Литовської РСР, організатор антирадянської терористичної організації «Червоний череп» Яшкунас Генрікас Вlado (1927).

Серед відомих в'язнів Воркутлагу були, окрім вищезгадуваних учасників страйку, також: Михайло Сорока (організатор руху спротиву в'язнів «ОУН-Північ»), Віктор Юркевич (історик, учень і співробітник М. Грушевського), Володимир Півоваров (нарком просвіти Білорусії), Йосип Керлер (єврейський поет та письменник), Ян Кросс (естонський письменник), Ен Сарв (естонський дисидент, борець за незалежність), Курт Ельман (німецький медик, генерал-лейтенант медичної служби Вермахту; кавалер срібного Німецького хреста), Йозеф Шольмер (німецький медик, автор книги «Мертві повертаються»), Фелікс Тарбук (австро-угорський і німецький офіцер, співробітник Абверу, оберст Вермахту), Василь (Величковський) (новомученик Української греко-католицької церкви, релігійний діяч, єпископ УГКЦ, редемпторист) та інші достойні сини і доньки людства.

Чи доречно, або ж чи вірно називати криваві події «повстанням»? І що про це засвідчують тогочасні факти? Так, скажімо, самі в'язні тоді називали те, що відбувається як «сабантуй», «волинка» (у сенсі затягування часу з вимогами, аби не працювати), «страйк». З боку ж влади акція кваліфікувалася як «волинка», «непокора», «безлади», «саботаж». Так, наприклад, у довідці на В. Малюшенка вказувалося: «активний учасник к/р [контрреволюційного] саботажу, що проходив серед ув'язнених 10-го Речлага з 27 липня по 31 липня 1953 р.». Та й, власне, поняття «повстання» передбачає певний збройний опір чи, принаймні, скинення адміністрації (табірної влади) тощо.

Цього не було. Ба більше, в'язні 10-го відділення писали звернення у ЦК Комуністичної партії, вірили, що після смерті Й. Сталіна, а потім і після арешту Л. Берії (на якого, до цього, також сподівалися) саме ЦК КПРС піде їм на зустріч. Ю. Якименко згадував у своїх спогадах про гасла, що страйкарі розмістили на даху барака: «Хай живе радянський уряд!»; «Хай живе Маленков!», а також лише про вимоги зменшити строки та змінити умови утримання.

Це вже пізніше, у спогадах з'явився термін «повстання», що допомагав колишнім ув'язненим героїзувати себе й здобути певну морально-психологічну сатисфакцію за втрачені у таборах роки. Називати ті події повстанням було на руку з часом й таборовій адміністрації, позаяк те закономірно виправдовувало їхній воєнний злочин — розстріл беззбройних в'язнів-страйкарів без вироку про страту. Тобто з боку адміністрації розстріл в'язнів, що оголосили страйк і не здіймали збройного повстання, був нічим іншим як злочинним вбивством неозброєних людей, натомість термін «повстання» певною мірою обумовлював їхній вчинок. Відтак, якщо розглядати й аналізувати формально вищевказані події, то визначати їх як повстання, а не як саботаж чи страйк не є відповідним фактичній істині чи термінологічно правильним.

Проте чи доречні формальні кліше щодо оцінки тогочасних подій за тих специфічних умов та, м'яко кажучи, нестандартної системи координат, в якій вони розвивалися? Кажучи щиро і неупереджено, то звісно ж — ні. Адже ув'язнені цілком усвідомлювали в якій саме державі і за якого режиму тоталітаризму вони жили, так само, як і давали собі звіт, що перебувають вони

в обмеженій території місць замкнення і, безумовно, знали про трагічну кінцівку збройного повстання на Воркуті у 1942-му році, а отже — розуміли безперспективність та смертельну згубність збройного повстання у таборній системі СРСР на практично безлюдному терені арктичної Півночі.

Чи були вони доведені до краю терпіння? Так. Але чи були вони у стані відчаю і неваженості у діях? Ні. Отже, чин ненасильницького протесту, колективного виступу спротиву проти нелюдських умов праці та убивчої каторги під прикриттям гасел партії, що встановила в країні диктатуру під гаслами справедливості для пригноблених і за умов надій на зміни в державі після смерті Й. Сталіна, цілком логічно видавались ув'язненим єдиною можливим засобом досягнути своєї мети. А мета їхня, нагадаю, була далеко не революційно-заколотницькою з нібито намірами повалення режиму тощо, а у домаганні полегшення свого становища в рамках системи, яку вони доконано визнавали (хай навіть і вимушено). Відтак протестуючі виходили з існуючих реалій, наявних можливостей та з тверезої оцінки можливого розвитку подій і їхніх результатів за того чи іншого сценарію їхніх дій у безпосередньо тому становищі та статусі, в якому перебували саме вони.

Тож тактика протесту за моделлю ненасильницького спротиву М. Ганді, адаптована під табірно-радянську дійсність, обумовлено видавалася в'язням єдиною правильною і для засобу досягнення задоволення своїх вимог, і для збереження власних життів. Але, водночас, за тогочасних умов каторги і таборового панцира та за тієї нещадної тоталітарної системи в державі терору, несправедливості, пригнічення і тотального насильства чи не був виступ спротиву тих засуджених людей не просто саботажем чи страйком, а чином боротьби і таборовою революцією, повстанням людського духу і громадянської гідності? Був! І саме тому, придушений цей виступ був як бунт проти системи, як повстання рабів в імперії зла! І саме тому, незважаючи на формальні визначення чи термінологічні правила, виступ (страйк, саботаж) в Речлагу й увійшов в історію під назвою «Воркутинське повстання».

Зрештою організатори страйку не домоглися перегляду своїх справ, але більшість з них потрапили під нову амністію у 1956 році, інші — отримали додаткові терміни. Проте повстання привело до послаблення режиму в Речлазі. Було дозволено побачення з родичами, скасовано обмеження на право листування тощо. Крім того, у минуле відійшли спецнашивки на одязі «політичних». Комбінат «Воркутавугілля» згодом передали з ведення МВС до Міністерства вугільної промисловості, а у зонах залишилися лише кримінальні злочинці. Каторгу, в підсумку, було скасовано, а невдовзі, хоча і формально, зникнув й сам ГУЛАГ у тих формах і вигляді, проти якого й повстали у 1953-му на Воркуті.

Джерела та література:

- Бондарук Л.* Історія Воркутинського повстання // Краєзнавство. № 1. 2000.
Воркутинский межрайонный краеведческий музей. Научный архив основного фонда № 1057/19. Воспоминания ветеранов.
ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 31. Спр. 55798.
ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 31. Спр. 63836.
ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Спр. 160.
ГА РФ. Ф. 8361. Оп. 1. Спр. 45.
ГА РФ. Ф. 8361. Оп. 1. Спр. 52.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 22.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 110.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 128.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 135.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 154.
ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1 а. Спр. 160.
ГА РФ. Ф. 9407. Оп. 1. Спр. 117.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1. Спр. 1155.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1. Спр. 1230.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1 а. Спр. 372.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1 а. Спр. 382.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1 а. Спр. 400.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1 а. Спр. 416.
ГА РФ. Ф. 9414. Оп. 1 а. Спр. 434.
- Губка І.* Боротьба ОУН-УПА в московських концтаборах // Державність. 1992. № 3.
- Історія сталінського ГУЛАГа. Кінець 1920-х — перша половина 1950-х років: Збірник документів. В 7 т. Т. 4. Населення ГУЛАГа: чисельність і умови вміщення. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Історія сталінського Гулага. Кінець 1920-х — перша половина 1950-х років: Збірник документів. В 7 т. Т. 6. Восстання, бунти і забастовки ув'язнених. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Канева А. Н.* Ухтпечлаг. 1929–1938 // Звенья: Ист. альманах. Т. 1. Москва, 1991.
- Канева А. Н.* Ухпечлаг: Страницы истории / / Покаяние: Мартиролог. Т. 8. Ч. 1. Сыктывкар, 2005.
- Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003.
- Княжинський А.* На дні ССРСР: спогади в'язня ГУЛАГУ. Львів, 2001.
- Ковальчук С.* Боротьба політв'язнів Воркути // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні. Київ–Львів, 1993.
- Леппянен В.-П.* Эйно Прюкя в первых рядах среди восставших в Воркутлаге // Helsingin Sanomat (Финляндия). 2013. 27 октября.
Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник. Москва, 1997

Маркизов А. П. ГУЛАГ: каким он был // До и после 1945: Глазами очевидца./Коми республиканский общественный Фонд жертв политических репрессий «Покаяние». Сыктывкар, 2003.

Нахапетов Б. А. К истории санитарной службы ГУЛАГа // Вопросы истории. 2001. № 6.

Попов А. Бойня на Воркуте // Красное знамя. 2013. 18 августа.

Репрессированные геологи. Москва–Санкт-Петербург, 1999.

Рогачев М. Б. Лагеря Коми АССР в годы войны // Великая Отечественная война в документах и воспоминаниях: материалы науч.-практ. конф., г. Сыктывкар, 21 июня 2001 г. Сыктывкар, 2001.

Маркова Е. В. Воркутинские заметки каторжанки «Е-105». Сыктывкар, 2005.

Рислаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-трудоному таборі. Львів: Ліпис, 2015.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Москва, 1993.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923–1960. Справочник. Москва: Звенья, 1998.

Сулимов И. Н. Эхо прожитых лет, или Воспоминания о Воркутлаге. Одесса: АстроПринт, 1997.

Уримов А. А. Из Москвы в Москву через Париж и Воркуту. Москва: Изд-во «РА», 2004.

Якименко Юрий Петрович. По тюрьмам и лагерям: Воспоминания. б/м. [371 л., переплет; машинопись] Архив Международного Мемориала. Ф. 2. Оп. 3. Д. 66. Дополнительная информация: Приложено: восемь индивидуальных и групповых фотографий. Есть пересечение воспоминаний Ю. П. Якименко с мемуарами А. И. Шифрина «Четвертое измерение» (Франкфурт-на-Майне, 1973), где помещено фото Якименко, и «Воспоминаниями» Р. А. Пименова (Т. 2. М., 1996) // Архив Международного Мемориала. Личное дело: Ф. 1, Оп. 4. Д. 7158.

Noble J. I Was a Slave in Russia; an American Tells His Story. New York: Devin-Adair, 1958.

Stettner R. «Archipelag GULag»: Stalins Zwangslager-Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lager-systems 1928–1956. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996.

Von Potsdam nach Workuta: Katalog zur Ausstellung ueber deutsche und sowjetische Haeflinge im KGB-Gefaengnis Potsdam und die Lagerhaft in Workuta / Sowjetunion / Red.: Decker A. et al.; Hrsg. MEMORIAL Deutschland e. V. (Berlin). Berlin, 2003.